

поведінки в навколишньому середовищі та формування в кінцевому результаті екологічної культури особистості [3, 14].

Розглянуті у статті положення вказують на актуальність даної проблеми, необхідність її подальшого дослідження у різних аспектах, зокрема під час вивчення специфічних, притаманних лише позашкільним навчальним закладам практичних форм організації вивчення й охорони учнями природи безпосередньо в довкіллі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербицький В.В. Методологічні основи розвитку практичного розуму школяра. – К.: СМП “Аверс”, 2007. – 124 с.
2. Пустовіт Г.П. Позашкільна освіта: сутність, мета, перспективи // Рідна школа. – 2003. – № 2. – С. 14 – 18.
3. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. – К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
4. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.
5. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К.: Знання України, 2001. – 333 с.
6. Христофор А. Сутність і дидактичні можливості екологічного виховання // Початкова школа. – 2007. – № 6. – С. 9 – 10.

УДК 371.385

Н.М. Усенко

*Сумський державний
педагогічний університет*

ЕВРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ – ВАЖЛИВИЙ ДИДАКТИЧНИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УЧНІВ

У статті розглядається проблема евристичного навчання як важливого дидактичного чинника у формуванні пізнавальної самостійності в учнів. Здійснюється аналіз поглядів різних авторів на специфіку та можливості евристичного навчання і з'ясовуються способи формування пізнавальної самостійності в умовах цієї технології.

В статье рассматривается проблема эвристического обучения как важного дидактического фактора в формировании познавательной самостоятельности в учащихся. Осуществляется анализ взглядов разных авторов на специфику и возможности эвристического обучения и выясняются способы формирования познавательной самостоятельности в условиях этой технологии.

This article is devoted to the problem of heuristic education as an important didactic reason in forming cognitive independence of pupils. The author has analysed of different authors' points of view concerning the specific character and opportunities of heuristic education and tried to find out the methods of forming cognitive independence on the conditions of this technology.

Постановка проблеми. Національна доктрина розвитку України зумовила нові тенденції щодо розвитку освіти. Основу сучасного інформаційного суспільства становлять не традиційні матеріальні, а інформаційні, інтелектуальні ресурси – знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей, їх ініціатива, творчість. З'явилася нагальна потреба у творчих, діяльних, обдарованих, інтелектуально й духовно розвинених громадянах.

Сучасні вимоги у сфері освіти потребують принципово нових підходів до питань організації та вдосконалення навчально-виховного процесу. Як наслідок, розробка альтернативних систем навчання, авторських методик вимагають від учителя вміння працювати у творчому режимі, нестандартних напрямках, постійно вдосконалювати свою професійну компетентність, опановувати специфічні форми й методи будь-якого навчального курсу, орієнтуючись на розвиток творчих сил в учнів, на їх самореалізацію.

Традиційний зміст освіти заважає учням найбільш ефективно вибудовувати й створювати власний світ знань. У наявних навчальних програмах, посібниках, у практиці традиційного навчання світ реальних об'єктів нерідко замінюється готовими поняттями та іншими ідеалізованими продуктами пізнання, отриманими не учнями, а фахівцями, ученими, авторами підручників. Вивчення учнями інформації про чужі знання практично не залишає місця для створення ними власних знань про реальний світ. Саме тому необхідно вирішувати проблему відчуження знань від особистості шляхом зміни методології й методики навчання. Учитель має навчати дитину способів пізнання реальних об'єктів і конструювання знань, що здобуваються. Вивчаючи об'єкт реального світу, учень має знаходити і створювати знання про нього, тобто будувати власну ідеальну теорію відповідно до своїх уявлень, особливостей світосприйняття, трактувати вже свої факти, поняття, закономірності, які були виявлені шляхом пізнання і переосмислення.

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю підвищення ефективності навчального процесу за допомогою нових навчальних технологій, зокрема евристичної. Зважаючи на актуальність проблеми залучення технології евристичного навчання в освіті, **метою статті** є виявлення специфіки та можливостей евристичного навчання різними авторами та з'ясування способів формування пізнавальної самостійності в умовах цієї технології.

Виклад основного матеріалу. Парадигма евристичного навчання як інноваційної освітньої технології склалася у зарубіжній і вітчизняній педагогіці завдяки дослідженням К. Роджерса, А. Маслоу та його школи (про сутність та умови творчої самоактуалізації і самореалізації особистості), В. Пушкіна (евристика як наука про творче мислення), В. Андреева (концепція педагогіки творчості, її закономірностей, принципів, умов, методів), В. Алфімова (теорія і практика формування творчої особистості), М. Лазарева (сутність і методи творчої педагогічної діяльності), В. Лозової (методи проблемного і дослідницького навчання), О. Пехоти (проектна технологія в освітньому процесі), С. Сисоевої (методологія і технології пізнавально-творчої діяльності), В. Сологуба (креативне навчання і створення педагогічних умов для розвитку креативної особистості), А. Хуторського (теорія і методика евристичного навчання як оптимальна альтернатива традиційній освіті) та ін.

За багатовіковими спостереженнями людська діяльність у найзагальнішому вигляді була поділена на два види. Перший – людина копіює встановлені до неї способи досягнення кінцевого результату. Таку діяльність прийнято називати репродуктивною, відтворювальною. Другий – людина досягає мети самостійно, установленим, новоствореним способом. Таку діяльність називають творчою, у результаті чого створюється щось нове, якісно відмінне від своїх прототипів.

Здатність відкривати нове закладена у природі людини. Першою найбільш відомою системою навчання, орієнтованою на розвиток цієї здатності, є система «знаючого незнання» Сократа, який, на думку Платона, виконував роль повитухи, допомагаючи співрозмовникові «народити» знання шляхом навідних питань, цікавих історій, підказок, наочних прикладів тощо. Елементи евристичного навчання використовували також Архіт, Арістоксен, Платон, Піфагор, які надавали великого значення зацікавленому, активному самостійному оволодінню знаннями учнями [6]. У власних міркуваннях вони виходили із суджень, в основі яких лежить думка, що розвиток мислення людини може успішно здійснюватися лише за умови самостійного пошуку, діяльності.

Різні аспекти евристичного підходу відображені у працях П. Каптерева, Я.А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого та багатьох педагогів початку ХХ століття. Так, Ж.-Ж. Руссо у власній теорії виховання радив не передавати вихованцю знання у готовому вигляді, а зробити його дослідником,

відкривачем істин: «...ставте доступні його розумінню запитання і дайте можливість йому вирішувати їх. Нехай він дізнається не тому, що ви сказали, а тому, що сам зрозумів» [3].

Прибічником евристики був і видатний російський педагог К. Ушинський. «Кращим способом переведення механічних комбінацій у розсудливі для будь-якого віку, – писав К. Ушинський, – ми вважаємо метод, який застосовував Сократ і названий на його честь сократичним. Сократ не нав'язував своїх думок тим, хто слухав, не знаючи, які суперечливі ряди думок і фактів лежать один біля одного в їх ледь освітлених свідомістю головах, викликав питаннями ці суперечливі ряди у світле коло свідомості...». І далі: «Якщо наставник хоче, щоб дитя чітко зрозуміло і дійсно засвоїло яку-небудь нову для нього думку, то найкраще досягає цього сократичним способом» [6].

Необхідність розробки цілісної евристичної форми навчання обґрунтував російський педагог П. Каптерев. Він пропагував застосування евристичного навчання в народних школах і рекомендував його вивчати майбутнім учителям в учительських семінаріях: «Евристична форма навчання є такою, згідно з якою наукові закони, формули, правила та істини відкриваються та напрацьовуються самими учнями під керівництвом учителя. Зовнішній вигляд цієї форми в народній школі запитально-відповідний (еротематичний)» [2, 221]. П. Каптерев радив учителю застосовувати сократівський метод і рекомендував порівнювати предмети, знаходити схожі та відмінні ознаки та групувати їх у роди та види. Педагог, на його думку, повинен керувати ними, щоб вони могли знайти правильну відповідь [2, 219].

Становлення сучасної евристики почалося в середині ХХ століття і було зумовлене розвитком кібернетики, яка потребувала розробки евристичного програмування; інтенсифікацією наукової, технічної та винахідницької діяльності; формуванням нових типів навчання (проблемного, розвивального та ін.) [4]. Евристичні аспекти є в сучасних вітчизняних освітніх системах: проблемному (М. Махмутов, В. Оконь та ін.), розвивальному (В. Давидов, Д. Ельконін, Л. Занков та ін.), й особистісно орієнтовному навчанні (С. Кульневич, В. Сериков та ін.), концепції школи діалогу культур (В. Біблер, С. Курганов та ін.), теорії вирішення винахідницьких задач (Г. Альтшуллер та ін.).

Узагальнюючи погляди сучасних учених та освітян, основні характеристики евристичного навчання можна звести до таких. В евристичному навчанні замість засвоєння готових знань учні самостійно або за допомогою

вчителя створюють свої знання, свій досвід як власний творчий освітній продукт [1]. Щодо самостійної творчої роботи, то це проявляється в тому, що учні самостійно формулюють проблему, мету, завдання, знаходять способи і засоби їх розв'язання та оцінки. Щоб здобути нові істини, учень може звертатися за консультацією до вчителя, своїх товаришів, до відповідних посібників, довідників та інших джерел інформації.

Репродуктивна діяльність в евристичному навчанні лише тоді має сенс, коли допомагає учням засвоїти способи діяльності, а не зміст освіти [7].

Створення учнями освітніх продуктів з навчальних дисциплін і вибудовування індивідуальних освітніх траєкторій у кожній з освітніх галузей – ще одна невід'ємна характерна ознака евристичного навчання. Під освітньою продукцією розуміють, по-перше, матеріалізовані продукти діяльності учня у вигляді суджень, текстів, малюнків тощо; по-друге, зміни особистісних якостей учня, які розвиваються під час навчання. Обидві складові освітньої продукції – матеріальна й особистісна – створюються одночасно під час конструювання учнем індивідуального освітнього процесу [8].

Аналіз психологічних досліджень з виявлення умов евристичної освітньої діяльності дозволив установити три групи особистісних якостей учня, необхідних для її забезпечення: креативні, когнітивні й оргдіяльнісні (методологічні). Відповідно до перелічених вище філософських засад евристичного навчання суб'єкт освіти взаємодіє із зовнішніми пізнаваними сферами через визначені «канали зв'язку» і відповідні їм мови взаємодії. Цей процес здійснюється за допомогою трьох основних видів діяльності: 1) пізнання (освоєння) зовнішнього світу; 2) створення учнем особистісного продукту освіти як еквівалента власного освітнього зростання; 3) самоорганізації попередніх видів діяльності – пізнання і творення. Отже, психологічні і філософські передумови системи евристичного навчання в основних компонентах збігаються. Відкритий перелік кожної з трьох груп особистісних якостей учня утворюють його ідеальний образ як орієнтир евристичного навчання і самореалізації.

Мета евристичного навчання полягає в тому, щоб дати учням змогу творити знання, освітню продукцію з усіх навчальних предметів, навчати їх самостійно вирішувати проблеми, які виникають. Будь-яка можливість творчого самовираження сприймається учнями з задоволенням. Практично будь-яке питання базової навчальної програми з будь-якого предмета та в

будь-якому віці може бути розглянуте з позицій дитячої творчості, яка організується педагогом.

Евристичне навчання лише тоді має сенс і спрямованість на продуктивний результат, коли формується й використовується пізнавальна самостійність тих, хто навчається. З'ясування діалектичного зв'язку між способами евристичної освітньої технології і пізнавальною самостійністю учнів стало важливим завданням нашого дослідження. І справа не тільки в тому, що цій проблемі не приділено достатньої уваги у відомих дидактичних працях, а головне – без з'ясування ролі евристичного способу здобуття знань у становленні самостійності учіння не можна остаточно усвідомити можливості нової евристичної технології. І, навпаки, без розуміння дидактичної ролі пізнавальної самостійності учнів неможливо з'ясувати її вплив на підвищення потенціалу й продуктивності евристичного навчання.

Беззаперечним є той факт, що евристичне навчання ґрунтується, насамперед, на самостійній роботі учнів, пробуджує творчу самостійність під час визначення власних мети, завдань, засобів і способів діяльності. Кінцевим продуктом евристичного навчання є освітній продукт, який учень має самостійно створити, захистити, оцінити і, якщо треба, виправити. Ця технологія навчання об'єктивно розширює поле пошукової діяльності, коли учень змушений самостійно звертатися до різних, часто суперечливих, джерел знань, до консультантів і помічників, самостійно застосовувати діагностичні критерії до характеристик власного освітнього продукту. У свою чергу, розвинений високий рівень пізнавальної самостійності суттєво змінює пізнавальну мотивацію на користь когнітивних і креативних методів розв'язання задач і пошуку невідомого.

Евристичне навчання постійно й плідно озброює учня механізмами творчої діяльності, під час оволодіння якими учень розширює поле самостійного пошуку, самостійного прогнозування і конструювання нових продуктів навчальної діяльності. Так, оволодівши механізмом «аналіз через синтез», учень має змогу розглядати будь-який предмет у достатній кількості систем, в яких він функціонує та існує.

Застосування механізму системи запитань розвиває в учнів самостійність, оскільки розширюється горизонт знань за допомогою запитань «чому», «як». Чим більш невизначеними, загальними або нетрадиційними за способами завдання є запитання, тим більший їх евристичний потенціал. Щоб відрізнити

евристичні запитання від неевристичних використовується поняття «відкрите запитання», тобто запитання без заданого напрямку пошуку відповіді, коли учню відкриті різні шляхи й засоби його вирішення. Б. Матюнін так ілюструє дію цього способу: «Найбільш евристичні задачі, які взагалі в принципі в певний момент не мають точної, однієї відповіді, а передбачають кілька різних варіантів рішення, що відразу розширює поле «незнання» людини, яка мислить, «включають» бажання творити».

На розвиток евристичних якостей в учнів впливає рівень їхньої пізнавальної самостійності. Досвід засвідчує, що саме від змісту сформульованого завдання залежить рівень творчої самореалізації тих, хто навчається. Якщо завдання звучить сухо або незрозуміло, «не турбує» дітей, далеке від їх особистого досвіду або від реальної проблематики уроку, то шансів на успіх та якісний результат мало.

І навпаки, якщо завдання, запропоноване дітям, відповідає їхнім потребам і мотивоване попередньою діяльністю, якщо в завданні немає «загравання» перед дитячою зацікавленістю, а є дійсно «жива» проблема чи задача, якщо її рішення неочевидне навіть для вчителя, таке завдання здатне повести за собою весь перебіг уроку.

Висновок. Отже, евристичне навчання дає учням змогу творити знання, освітню продукцію, навчає їх самостійно пізнавати навчальний матеріал і самостійно вирішувати проблеми, які виникають при цьому. Освоєння цієї достатньо складної, але ефективної, інноваційної евристичної технології – це шлях до суттєвого підвищення якості сучасної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грищенко Т.О. Сутність і основні характеристики евристичного навчання // Педагогічні науки: Зб. наук. праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – 6 с.
2. Каптерев П.Ф. Эвристическая форма обучения в народной школе // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / АПН СССР. – М., 1990. – С. 219, 221.
3. Руссо Ж.-Ж. Эмиль или о воспитании / Пер. с франц. М.А. Энгельгардт. –С.-Пб.: Изд. газ. «Школа и жизнь», 1912. – 489 с.
4. Соколов В.Н. Методологические и теоретические основы педагогической эвристики: Дис. ...доктора пед. наук: 13.00.01. – Самара, 1999. – 464 с.
5. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения. В 6 т. – Т. 6 / К.Д. Ушинский; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1990. – 528 с.
6. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Сост. А.И. Пискунов. – М.: Просвещение, 1981. – 528 с.
7. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебн. для вузов. – СПб: Питер, 2001. – 358 с.
8. Хуторской А.В. Эвристическая дидактика. – М.: МГУ. – 345 с.